

KÓHALMI LÁSZLÓ

A szervezeti környezeti bűnözést magyarázó egyes bűnözési elméletek – különös tekintettel a közgazdasági paradigmákra

A gazdasági társaságok jogi szabályozási rendszereken belül működnek. E rendszerek közül a legtöbb azért lett létrehozva, hogy megkönnyítse és legalizálja a vállalkozási tevékenységet (például társasági jog, versenyjog).¹

Más jogi rendszerek² viszont azért léteznek, hogy irányítsák és szabályozzák (törvényes keretek közé szorítsák) a vállalkozási tevékenységeket. Ezek közül a legfontosabb a büntetőjog³.

A vállalkozások (vállalatok) azokban az országokban, amelyek jogrendje elismeri⁴ a jogi személyek büntetőjogi jogalanyiságát⁵, elviekben elkövethetik akár a legsúlyosabb bűncselekményeket is (például emberölés⁶), bár erre mind a nemzetközi⁷, mind a hazai⁸ gyakorlat elenyésző számú jogesetet mutat.

1 Anthony Emery – Michael Watson: Organizations and environmental crime – Legal and economic perspectives. *Managerial Auditing Journal*, vol. 19., no. 6., 2004, p. 741.

2 Blaskó Béla: Magyar Büntetőjog Általános Rész. Harmadik, átdolgozott kiadás. Rejtillet Kiadó, Budapest, 2007, 67. o.; Földvári József: Magyar Büntetőjog Általános rész. Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 27. o.; Nagy Ferenc: A Magyar Büntetőjog Általános Része. Átdolgozott, bővített kiadás. Korona Kiadó, Budapest, 2004, 24. o.; Wiener A. Imre – Ligeti Katalin: Felelősségtan. In: Bárd Károly – Gellér Balázs – Ligeti Katalin – Margitán Éva – Wiener A. Imre: Büntetőjog Általános Rész. KJK-Kerszöv, Budapest, 2002, 57. o.

3 Földvári József: A büntetés tana. KJK, Budapest, 1970, 49. o. „A büntetés általunk hirdetett nevelő hatása különböző fázisokban valósul meg.”

4 Otto Haro: Unternehmensstrafe als interkulturelles Problem. In: Gál István László – Kóhalmi László (szerk.): Emlekkönyv Losonczy István professzor halálának 25. évfordulójára. *Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata* 138. Pécs, PTE Állam- és Jogtudományi Kar, 2005, 57. o.

5 Nagy Zoltán András: A jogi személy büntetőjogi felelősségét megállapító törvényről. *Jura*, 2009/1., 97. o.; Michael Faure – Günter Heine: Criminal Enforcement of Environmental Law in the European Union. *Kluwer Law International*, Hague, 2005, pp. 1–5.

6 Fantoly Zsanett: A jogi személyek büntetőjogi jogalanyiségének kérdésköre a holland és a francia jogban, tekintettel a küszöbön álló magyar szabályozásra. In: Tóth Károly (szerk.): Emlekkönyv dr. Szabó András egyetemi tanár 70. születésnapjára. JATE, Szeged, 1998, 142. o.

7 Jennifer Arlen: The potentially perverse effects of corporate criminal liability. *Journal of Legal Studies*, vol. XXIII, June 1994, pp. 850–851.; Edward B. Diskant: Comparative Corporate Criminal Liability: Exploring the Uniquely American Doctrine Through Comparative Criminal Procedure. *The Yale Law Journal*, October 2008, pp. 134–142.

8 Kóhalmi László: A jogi személy büntetőjogi felelőssége. In: Kondorosi Ferenc – Ligeti Katalin (szerk.): Az európai büntetőjog kézikönyve. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2008, 658. o.

KÓHALMI LÁSZLÓ

Gyakori ellenben, hogy kisebb – mondhatni negligens – jogsértés miatt szabálysértési eljárás indul a vállalkozások ellen.

A környezet (büntető)jogi védelmének mai értelemben vett szükségessége nagyjából az 1960-as évek végén jelent meg a különböző anyagi büntetőjogi és egyéb jogági kódexekben. A jogalkotók ugyanis felismerték, hogy a környezeti (és természeti) elemeket védeni kell, és nem is akárhogyan, hanem törvényi szinten.

A környezet(védelmi) büntetőjognak⁹ az utóbbi évtizedekben mutatkozó fejlődése ellenére a nemzetközi tapasztalatok azt mutatják, hogy azok a vállalatok, amelyek környezeti deliktumokat követnek el, nem valószínű, hogy büntetőeljárás (még kevésbé vádemelés) hatálya alá kerüljenek, ha mégis, akkor az ítélet olyan jelentéktelen, hogy az szinte nevetséges.¹⁰

Mindez azt jelenti, hogy a racionális gazdasági felfogású cégek „elmenekülnek” a törvény elől, és folytatják a környezetet és a természetet károsító magatartást, mivel megéri, hogy ezt tegyék.¹¹ A cégvezetők (menedzserek) tehát ilyen racionális döntéseket fognak meghozni, hiszen a cégek racionális szennyezők.¹²

Találóna nevez meg Mark A. Cohen a szervezeti környezeti bűnözés „Achilles-pontját”, mikor azt írja, hogy valószínűleg kevesebbet tudunk a legfontosabb és legalapvetőbb témáról, a *törvényegrehajtásról* – miért tartják be a cégek a törvényt?¹³

A vállalkozások túlnyomó része ugyanis betartja a törvényt. Irracionálisan viselkednének egyes vállalatok?

E szemmel láthatóan *irracionális viselkedést*, amely a *racionális szennyező modellel* van összefüggésben, meg lehetne magyarázni egy másik értelmezési perspektívából, az úgynevezett *legimitás-elmélettel*.

A teoretikusok mindkét elméleti rendszert használják az egyének és a szervezetek jogalkotással kapcsolatos reakcióinak magyarázására.¹⁴

⁹ Görgényi Ilona: Az Európai Unió elvárásai és a hazai fejlemények a környezet büntetőjogi védelme terén. In: Fodor László (szerk.): A környezetvédelmi szabályozás elmélete és gyakorlata – A környezetvédelmi jog és igazgatás hatékonyságának aktuális kérdései. Debreceni Konferenciák III. Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Debrecen, 2005, 107. o.

¹⁰ Frieda Adler – Gerhard O. W. Mueller – William S. Laufer: Kriminológia. Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 433. o. Az ipari szennyezők könnyedén ki tudják fizetni a különböző bírságokat, azokat kvázi-iparüzési adónak tekintik. Személyes tapasztalatom szerint a befektetők eleve számolnak, hogy a beruházási költségekbe bekapcsolódik bizonyos összeget a különböző büntetésekre és bírságokra.

¹¹ Pusztai László: Gazdasági büntetőjog a változó társadalomban. In: Pusztai László (szerk.): II. Német–Magyar Büntetőjogi és Kriminológiai Kollokvium. KJK–OKKrt, Budapest, 1994, 141. o.

¹² Michael Watson: Environmental Offenses: the Reality of Environmental Crime. *Environmental Law Review*, vol. 7, 2005, p. 192.

¹³ Mark A. Cohen: Empirical Research on the Deterrent Effect of Environmental Monitoring and Enforcement. *The Environmental Law Reporter*, 4/2000., p. 10251.

¹⁴ Anthony Emery – Michael Watson: i. m. 742. o.

Véleményem szerint a *racióális szennyező* modell legjobb esetben is csak *részleges* választ adhat a szervezeteknek (vállalkozásoknak) a környezeti (büntetőjogi) jogalkotással kapcsolatos viselkedésére, a környezeti büntetőjogi normákat betartó cégek ugyanis ösztönözhetők a jogkövető magatartásra, és ezt inkább a *legitimás*-elmélettel magyarázhatjuk.

A tanulmányban csak a *szervezeti környezeti bűnözés*¹⁵ – értve ezen a jogi személyek, cégek, vállalkozások stb. környezeti bűnözését – magyarázó teóriákkal foglalkozom, és nem térek ki a szervezett bűnözői csoportok ökoloidikumainak vizsgálatára.

A racionális szennyező modell

A *racióális szennyező* modell közgazdasági elméleti alapokon áll. A közgazdaságtan az elégtelen erőforrások elosztásának a tudományága¹⁶, egy olyan társadalmon belül, amelynek korlátlan szükségletei vannak: ez *közgazdasági probléma*-ként ismert.

A közelmúltban elhunyt Nobel-díjas közgazdász, *Paul A. Samuelson* ezt a következőképpen fogalmazta meg: „A közgazdaságtan annak tanulmányozásával foglalkozik, hogy az emberek és a társadalom miként választják meg a szűkösen rendelkezésre álló, alternatív módon felhasználható erőforrások alkalmazását annak érdekében, hogy különböző árukat termeljenek, és elosszák őket a társadalom különböző tagjai és csoportjai között a folyó vagy jövőbeli fogyasztás érdekében.”¹⁷

Ez a *közgazdasági probléma* minden társadalomban jelen van, és amíg léteznek különböző gazdasági rendszerek, addig a kapitalizmus lesz a meghatározó a *nyugati közgazdasági ideológia*, amelynek fő jellegzetessége, hogy a *csereforgalmatok a piacokon* mennek végbe.

A szállító olyan áron adja el¹⁸ az árukat, hogy az fedezze a költségeit, beleértve a hasznot is, amely szükséges ahhoz, hogy a szállító továbbra is gyártson.¹⁹

15 Korinek László: *Bűnözési elméletek*. Duna Palota és Kiadó, Budapest, 2006, 305–307. o. A szervezeti bűnözés kifejezést Korinek László értelmezésének megfelelően használom.

16 James M. Buchanan: *Piac, állam, alkotmányosság*. KJK, Budapest, 1992, 12–14. o.

17 Paul A. Samuelson – William D. Nordhaus: *Közgazdaságtan*. KJK, Budapest, 1987, 30–31. o.

18 Ohnsorge-Szabó László: *Ökológiai gazdaságtan és monetarizmus*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2003, 133. o. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a piac tökéletes működése nincs minden esetben biztosítva.

19 Anthony Emery – Michael Watson: i. m. 742. o.

Éz a „haszonüldözés” okozza, hogy a gyártók a piacra²⁰ viszik a termékeiket. Az *önérdekelte* felfogás²¹, amely Adam Smith²² szerint a leginkább hozzájárul a társadalom hasznához, mivel minden egyes termelő, aki haszonszerzés céljából a piacra viszi a termékeit, „egy láthatatlan kéz által lesz vezetve, ami elősegít egy olyan kimenetelt, ami nem volt a szándékában [...] a saját hasznának üldözésével gyakran sokkal hatékonyabban mozdítja előre a társadalmat, mint amennyire valójában előre akarta mozdítani”²³.

A javakat termelő egyén a *maximális profit* elérésére fog törekedni, és a vevő is a saját hasznát igyekszik maximalizálni.

Ebből adódóan arra következtethetünk, hogy minden egyén *raciónalisán*²⁴ viselkedik, bár a fogyasztók esetében a „haszon” kifejezés egy *metafizikai* fogalom, aminek a mérhetősége csak felvetés.

Ami gyakran hiányzik az elemzésekből, az az eltérő erőviszonyok hatása a cserében, hiszen a piaci szereplők ritkán egyenlők. Az egyéni cserék végeredménye ezért mindig a résztvevők *relatív erejétől* függ. (Napi szinten tapasztalhatjuk, hogy egy multinacionális céghez képest mennyire hátrányos helyzetben van akár a kiskereskedő, akár a vásárló.)

Nagyjából ez a *közgazdasági modell*. A fő feltétel, hogy mind a szállító, mind a vevő *raciónalis döntéseket* hoz. A szállító igyekszik annyi terméket eladni, amennyi a legtöbb profitot adja, a vevő pedig azokat a javakat veszi meg, amelyek *maximalizálják a hasznát*. E közgazdasági modellt több társadalomtudomány (például szociológia, politológia) is átültette saját diszciplinájának keretei közé, többnyire a „*raciónalis választás elmélete*” elnevezéssel.

A *jogtudományban* (és különösen a kriminológiában) már meglehetősen korán megjelent e *racionalista* gondolkodás. A XVIII. század egyik kiváló gondolkodója, *Jeremy Bentham* (1748–1832) – aki mind közgazdaságtannal, mind jogtudománnyal foglalkozott – úgy gondolta, hogy az angol jogból hiányzik a tudományos alap, ezért külön egyenletet dolgozott ki például a boldogság kalkulálásának módjára²⁵, ezt nevezte ő az úgynevezett *boldogító-kalkulusnak* (*felicific calculus*).

20 Kurtán Lajos: Közgazdaságtan. Eötvös Kiadó, Budapest, 2003, 36–40. o.

21 Adam Smith: A nemzetek gazdasága. KJK, Budapest, 1992, 32. o.; Paul Boettke – Peter J. Heyne – David L. Prychitko: A közgazdasági gondolkodás alapjai. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2004, 21. o.; Zinhaber Ferenc: Bevezetés a közgazdaságtanba. Janus Pannonius Tudományegyetem Továbbképző Intézete, Pécs, 1995, 46–52. o.

22 Gazdag lászló: Magyarország útvesztése (avagy a rendszerváltás közgazdaságtana). Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2009, 209. o.

23 Anthony Emery – Michael Watson: i. m. 742.o.

24 Albert O. Hirschmann: Versengő nézetek a piaci társadalomról és egyéb új keletű írások. Jászöveg Műhely Kiadó, Budapest, 2000, 48. o.

25 Korinek László: i. m. 27. o.

Bentham értelmezésében a büntetés nem a múltbéli cselekvés megtorlása, hanem a jövőbeli sérelmek megelőzése. Az államnak való engedelmesség nem a múltbéli ígéretek, hanem a jövőbeli sérelmek megelőzése miatt fontos.²⁶ Ez a megelőző gondolkodásmód általában konzisztens a modern jogi gondolkodásmóddal a környezetvédelem terén.

A racionalitás szerepe a társadalomtudományokban akkor kezdett növekedni, amikor Stanley Jevons (1835–1882) bevonta a matematikát. Azt állította, hogy a matematika segítségével képes bármilyen közgazdasági döntést kvantitatív formában kifejezni, valamint hogy ez a megközelítés „elhanyagolhatóvá teszi azokat a homályos általánosságokat, amelyek mind ez ideig a közgazdaságtant jellemezték”²⁷.

Hasonlóképpen megoldható lett a bizonytalanság problémája az események előfordulási valószínűségének becslésével. Ez a felfogásmód megjelent olyanoknál is, mint Gary S. Becker²⁸, aki felhasználta a matematikai közgazdasági modelleket, amikor a modern környezetvédelmi problémákat jogi szempontból vizsgálta.²⁹

1940-ben Jim Phelan a racionális választás elméletének egy formáját alkalmazva azt állította, hogy: rabló az a kereskedő, aki gazdasági vagy egyéb okból olyan üzletet köt, amely nagyobb haszonnal és veszéllyel jár, mint a kábikolás.

Mint minden más gazdasági szereplő, feltételezhetően a csaló is mérlegeli a hasznát a költségeihez képest, ugyanígy viselkedik a gyártó, amikor eldönti, milyen terméket gyártson.

Közgazdasági nyelven: mindketten maximalizálni fogják a hasznukat egy olyan kibocsátási szinten, ahol a határhasznuk egyenlő a határköltségükkel. Ha így viselkednek, mindketten racionális döntést hoznak.

Phelan óta a tudósok folytatták a közgazdasági modellek alkalmazását a bűnügyi tudomány területén. Néhányan megkísérelték arra használni a megközelítést, hogy meghatározzák a megfelelő ítéletet, hogy elrettentsék a racionális bűnözőket attól, hogy bűncselekményt kövessenek el.

A büntetőjog egyik fő feladata a kapitalista társadalmakban az állampolgárokkal betartatni a piaci szabályokat, azaz megelőzni a piaci törvények esetleges kikerülését.

A legtöbb piackerülő vállalkozást nem lehet elrettenteni a különböző civiljogi (például kártérítési) szankciókkal.³⁰

26 Anthony Emery – Michael Watson: i. m. 743. o.

27 Uo.

28 Korinek László: Irányzatok a kriminológiai gondolkodás fejlődésében. BM Kiadó, Budapest, 2003, 92–93. o.

29 Anthony Emery – Michael Watson: i. m. 743. o.

30 Richard A. Posner: An economic theory of the criminal law. Columbia Law Review, October 1985, pp. 1193–1194.

Az úgynevezett *optimális kártérítési összeg*, ami szükséges az *elrettetéshez*, gyakran meghaladja a szabályszegő(k) *fizetési képességét*, és valójában *közösségi szankció* vagy *szabadságvesztés-büntetés* kiszabására lenne szükség.

A *racionális szennyező* ugyanazt a közgazdasági logikát követi, mint a rabló *Phelan* értelmezésében. Mindaddig folytatja a társadalom terhére a *környezet szennyezését*, amíg az abból eredő *határhaszna* meghaladja az utána következő *bírságok* vagy a *szabadságvesztés-büntetés* (örizeretbe vétel, előzetes letartóztatás stb.) *határköltségét*.³¹

A modern környezeti büntetőjogi szakirodalom – ami nagyrészt közgazdasági megközelítéssel viszonyul a környezethez és a törvényhez – a *büntetés megfelelő szintjére*³², a környezetszennyezés és a vállalatok (és magánszemélyek) *jövedelmezőségének* kapcsolatára összpontosít, és még inkább arra, hogy miért tartják be a vállalatok a környezetvédelmi törvényeket.

A vita középpontjában az áll, hogy vajon milyen ok vezeti rá a vállalatokat (és a magánszemélyeket), hogy *környezetszennyezést* kövessenek el.

A másik oldalról nézve: mi az oka, hogy nem más vállalkozások (vagy magánszemélyek) követnek el ilyen bűncselekményt?

Mint láthatjuk, a „haszonleső” szemléletmód miatt a vállalatok *racionális szennyezők*. A *marginalista elvet* követve arra törekszenek, hogy maximalizálják a profitjukat (vagy egyéb hasznukat) úgy, hogy a *határbevétel* egyenlő legyen a *határköltséggel*. A környezet pusztán kártérítést kap, ha a szennyezést rábizonyítják a vállalatra; ellenben, mivel a szennyezés egy *externália*³³, a költségeket a társadalom fogja elszervezni, ami nem jelenik meg a vállalat *nyereség-vesztés* elszámolásánál³⁴. Mivel a szennyezés egy externália, ezért csak internalizálás következtében jelenthet költséget a gyártónak, ha az állam törvény alapján kivetí.³⁵

David B. Spence a *racionális szennyező* egyszerű modelljével³⁶ mutatja ezt be:

$$E(NC) = [S-pF]$$

31 Anthony Emery – Michael Watson: i. m. 744.o.

32 Mark A. Cohen: i. m. 10245. o.

33 Kerekes Sándor – Szlávik János: A környezeti menedzsment közgazdasági eszközei. Második, javított kiadás. KJK, Budapest, 1999, 85–93. o.; Buday-Sántha Attila: Környezetgazdálkodás. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2002, 157–158. o.; Gazdag László: A közgazdaságtan alapjai. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2007, 34. o.; Szlávik János: Fenntartható környezet- és erőforrás-gazdálkodás, KJK-Kerszöv, Budapest, 2005, 175–178. o.; Varga Katalin: Ókoadóik versus büntetőjog. Rendészeti Szemle, 2006/11., 5. o.

34 Anthony Emery – Michael Watson: i. m. 744. o.

35 Anthony R. T. Emery – Michael Watson: Eco-auditing and environmental liability: an international perspective. Managerial Auditing Journal, vol. 18., no. 8., 2003, p. 632.

36 David B. Spence: The Shadow of the Rational Polluter: Rethinking the Role of Rational Actor Models in Environmental Law. California Law Review, July 2001, p. 920.

ahol:

$E(\text{NC})$ = a nem teljesítés várható értéke

S = gazdasági haszon (Spence szerint ez a gazdasági haszon származtatható „a megtakarításokból, ami a nemteljesítéssel van kapcsolatban: pénz megtakarítása azzal, hogy kevesebb lépést tesznek, hogy csökkentsék a szennyezést, ellenőrzés meg nem tétele, vagy a törvény által meghatározott jelentések el nem készítése”³⁷)

pF = a nemteljesítés várható költsége

p = a szabálysértés észlelésének valószínűsége

F = az észlelés esetén várható pénzbeli bírság

Ebből a modellből levonható tanulság, hogy amennyiben – *ceteris paribus* – $E(\text{NC})$ negatív, abban az esetben a racionális szennyező be fogja tartani a törvényt, ha viszont pozitív, abban az esetben meg fogja szegni.

Ez megegyezik azzal a közgazdasági elmélettel, amely azt jelzi előre, hogy a racionális szennyező mindaddig folytatja a szennyezést, ameddig a *határköltsége* ki nem egyenlítődik a *határhasznával*. Ha ezt a pontot meghaladva szennyez, az azt jelenti, hogy a határköltsége meghaladja a határhasznát.

Az egyszerűsített Becker-modell

Egy alternatív szemléletet ajánlott Becker, aki az „*optimális bírságot*” kereste a bűncselekményekre.³⁸ Mint más közgazdasági megközelítések, ő is a valószínűséget alkalmazta megállapításaihoz.

Cohen a modellt tovább egyszerűsített változatát ajánlja. A következtetés, amelyre a modellből jutott, hogy: a *bírságokat* egyenlővé kellene tenni a bűncselekmény nettó társadalmi költségének és az észlelés valószínűségének a hányadosával.³⁹ Ez az általános modell alkalmazható a racionális szennyezőre. A modellt matematikailag így néz ki:

$$PN = \text{NSC} / p$$

ahol:

$$PN = \text{bírság}$$

³⁷ Uo.

³⁸ Anthony Emery – Michael Watson (2004): i. m. 744. o.

³⁹ Mark A. Cohen: Environmental Crime and Punishment: Legal/Economic Theory and Empirical Evidence on Enforcement of Federal Environmental Statutes. The Journal of Criminal Law & Criminology, vol. 89., no. 4., 1992, pp. 1065–1066.

NSC = nettó társadalmi költség
 P = az észlelés valószínűsége

Az Anthony Emery és Michael Watson szerzőpáros ennek hatását egy olyan példával szemlélteti, ahol a szennyezés nettó társadalmi költsége százezer font. Ha figyelembe vesszük a valószínűségek értékeit, akkor bírságok mértékét a táblázat⁴⁰ mutatja.

valószínűség	NSC (font)	bírság (font)
0,01	100 000	10 000 000
0,10	100 000	1 000 000
0,20	100 000	500 000
0,30	100 000	333 333
0,40	100 000	250 000
0,50	100 000	200 000
0,60	100 000	166 667
0,70	100 000	142 857
0,80	100 000	125 000
0,90	100 000	111 111
1,00	100 000	100 000

Látható, hogy ha az észlelés valószínűsége 0,1, akkor a bírság egymillió font lesz. Ahogy a valószínűség közelít a nullához, úgy közelít a bírság a végtelenhez. Ez azt jelenti, hogy ha az észlelés valószínűsége igen alacsony, akkor nagyon kemény bírságok szükségesek, hogy betartassák a törvényt. Ha a valószínűség 1, akkor az észlelés biztos, és a bírság a társadalom nettó költségével megegyező százezer font lesz (ez az összeg tartalmazza az észlelés és az eljárás költségeit is).

E szemléletmód segítséget nyújthat a jogalkalmazásban, hiszen a világ egyik legrangosabb kormányzati környezetvédelmi szerve, az Egyesült Államok környezetvédelmi hivatala⁴¹ is használja a bírságok súlyozásos megközelítését.⁴²

A Becker-féle megközelítés lényege tehát, hogy minél közelebb esik az észlelés valószínűsége a nullához, annál magasabb összegű a bírság.

A racionális megközelítés problémái

Van néhány gond a racionális választás megközelítéssel a jog és a közgazdaság területén is.

40 Anthony Emery – Michael Watson (2004): i. m. 745. o.

41 United States Environmental Protection Agency (EPA).

42 Anthony Emery – Michael Watson (2004): i. m. 744. o.

Ezek közül az első a racionális választás elmélet kritikája, ami a racionális szennyező modellel van összefüggésben. Az egyik probléma a közös cselekvést érinti. A közgazdaságtanban a *racionalista szemlélet a magánszemélyre koncentrált*. Amikor egy szervezetre hivatkozunk, akkor egy *komplex közösséggel* foglalkozunk – nem egy egyéni vállalkozóval, akiből a legtöbb modell kiindul.

Ezt a problémát közgazdászok⁴³ és szociológusok tárták fel, akik kétségbe vonták a racionális választás elmélet alkalmazhatóságát a tudományágaikban. Viselkedhet ugyanúgy egy közösség, ahogy az egyén alkalmazza a racionális döntést?

Egyes szociológusok szerint a közös döntéshozatalnak⁴⁴ van egy erősen nem racionális eleme⁴⁵. Bár James S. Coleman az egyének és a csoportok különbségeinek vizsgálata⁴⁶ során nem találta ezt az elemet elegendőnek ahhoz, hogy cáfolja a racionális választás látásmódját. Lehetséges, hogy a racionális szennyező modell azokra a kis cégekre vonatkozik, ahol a döntéshozatal egy ember kezében van, viszont a nagyobb szervezetek komplexitása azzal jár, hogy a modell nem nyújt megfelelő magyarázatot a viselkedésükre.

Érkezhet tehát, hogy míg a közgazdasági elmélet erőteljes analitikus magyarázatot ad a viselkedésre, addig annak gyakorlati alkalmazása korlátozott lehet, és nem nyújt elegendő magyarázatot arra, hogy miért nem szennyeznek egyes szervezetek, holott igen csekély annak a valószínűsége, hogy lebuknának.

A határelemzés problémája az információhoz köthető. A megközelítés a vállalat neoklasszikus, vagy a Marshall-féle szemléletből származik. E szerint a megközelítés szerint a vállalatok arra törekcsenek, hogy maximalizálják a profitjukat a határhasznok és határköltségek kiegyenlítésével.

Ezzel a szemléletmóddal az a gond, hogy axiómaként fogadja el a szervezetek profitmaximalizáló irányultságát.

Továbbá feltételezi, hogy minden adat a rendelkezésükre áll a költségekről, ez lehetővé teszi számukra, hogy maximalizálják a profitjukat, holott ez teljesen valószínűtlen. Ilyen körülmények között a racionalitás igenis korlátozott.

Lehet, hogy az említett pont nem fontos egy absztrakt modellben, de jelentős lehet a stratégiai döntések meghozatalakor. Sok szervezet nem képes előre meghatározni a költségeik és kiadásai alakulását, mint ahogyan azt az elmélet állítja, mert azoknak adatkorlátai vannak. Másrésztől az egyes adatgyűjtési eljárások túlságosan összetettek és drágák lehetnek. Mindkét esetben tehát a szervezetek nyilvánvalóan nincsenek olyan helyzetben, hogy kiegyenlítsék a szennyezés határköl-

43 Richard M. Cyert és James G. March.

44 Anthony Giddens: Szociológia. Osiris Kiadó, Budapest, 2002, 584. o.

45 Talcott Parsons, Peter M. Blau, Karen S. Cooke és Richard M. Emerson.

46 Anthony Giddens: i. m. 414–415. o.

ségeit a határhasonnal. Azok a közgazdászok, akik viszont ezt a megközelítést támogatják, elutasítják az említett kritikákat, mivel nem tartják fontosnak.

A legitimitás-elmélet

A racionális szennyező modell mélyen a newtoni fizikába ágyazódik, amely a világot matematikai törvényekre igyekszik alapozni. Mint már említettem, a XIX. századi közgazdász, Stanley Jevons meg volt győződve arról, hogy az a matematika, amely a fizikusoknak nagyszerű eszköz volt, a közgazdászok által is hasznosítható lenne a társadalom világa eseményeinek kifejtésére, megmagyarázására.⁴⁷

Valójában a legtöbb társadalomtudomány, amelynek a szervezetek és a menedzsment tudományág is a része, ugyanilyen bizonyosságot keres a tudományos eljárásokban.⁴⁸

Mindamellet a tudósok azon vitatkoznak, hogy a racionalista szemléletmód korlátozott a magyarázóerő szempontjából. A modern szervezetek komplexitása nem fogható meg és nem magyarázható a newtoni paradigmával.

A legtöbb szervezet viselkedése legjobban talán a káosz-elmélettel és a poszt-strukturálizmussal lenne megfogható és magyarázható, valamint azzal az alkalmazással, amelyre Haridimos Tsoukas úgy hivatkozott hogy „kaotika” (egy olyan viszonyulás a káosz összetettségének irányához, ami jobb, mint maga a káosz-elmélet).

Éz azért van, mert „a kaotika előmozdítja dinamikus folyamatok új tudatosságát; bátorítja a hozzáállást a megjósolhatatlansághoz és az újszerűséghez; kibékíti rend és a rendellenesség közötti ellentétet; és újragondoltatja velünk az emberi beavatkozás jellegét a társadalmi és normális világba”.⁴⁹

Természetesen a környezetjogi jogkövetés nemcsak a racionális szennyező modellel, hanem más elmélettel is magyarázható.⁵⁰ Véleményem szerint a környezet-szennyezést legjobban a legitimitás-elmélet magyarázza.

47 Anthony Emery – Michael Watson (2004): i. m. 744. o. „Tökéletesen és világosan látszik, hogy a közgazdaságtan, amennyiben tudomány, úgy matematikai tudománynak kell lennie [...] Nem tudom, mikor lehet tökéletes statisztikai rendszerünk, de csak az akarat hiánya lehet az egyetlen akadályunk annak, hogy a politikai közgazdaságtan egy egzakt tudomány legyen [idézet a Robinsontól, 1970, 65. o.]”

48 Anthony Emery – Michael Watson (2004): i. m. 747. o. Több szociológus (például Coleman, Cooke stb.) kísérelte meg alkalmazni a közgazdaságtan racionalitását és fejleszteni a racionális választás elméletét. Érdekes ellentét figyelhető meg a közgazdászok és a szociológusok között.

49 Anthony Emery – Michael Watson (2004): i. m. 747. o.

50 Például kulturális különbségek teóriája, életciklus-teória stb.

Az elmélet megfogalmazására Max Weber alapművében⁵¹ került sor. Ez a megközelítés meggyőző magyarázatot kínál arra, hogy miért szeretnének a szervezetek a törvényen belül maradni. Az elmélet azt mondja, hogy a szervezetek a társadalom beleegyezésével, a társadalmi szerződés által léteznek. Ha egy szervezet megszegi a társadalmi szerződést, akkor a túlélése veszélyeztetve lesz.

A számos legitimitás-elmélet közül John Dowling és Jeffrey Pfeffer elméletére hívnám fel a figyelmet. Az amerikai szerzőpáros szerint a legitimitás „az az állapot, vagy helyzet, amely akkor áll fenn, ha az egyén értékrendszere egybevág a nagyobb társadalmi rendszer értékrendszerével, aminek az adott egyén a tagja. Ha valódi vagy lehetséges egyenlőtlenség van a két értékrendszer között, akkor veszélyben van az egyén legitimitása.”⁵²

Hogyha veszélyben van az egyén legitimitása – mert az egyén és a társadalom értékrendszerének különbözősége miatt legitimitációs rés keletkezett –, akkor cselekedni kell, hogy ez az állapot megváltozzon.

A szervezet négy potenciális lehetőséggel kell hogy szembesüljön:

- a) fenntarthatja a status quót, tehát folytatódik minden, mint korábban, de megváltoztatja a társadalom felfogását a szervezettel kapcsolatban, a tanításon és a tájékoztatáson keresztül;
- b) ha nem tudja megváltoztatni a társadalom felfogását, akkor megpróbálhatja megváltoztatni a szervezet üzleti működését úgy, hogy az egybevájon a társadalmi elvárásokkal;
- c) erőfeszítéseket tesz, hogy megváltoztassa a társadalom elvárásait tanításon és tájékoztatáson keresztül;
- d) vagy megváltoztatja a tevékenységét úgy, hogy az megteremtse az egybeesést a társadalom elvárásával.

S hogy miért törődnek a szervezetek a legitimitással? A következő okok lehetségesek:

- A szervezetek azért foglalkoznak a legitimitással, mert azt nélkülözhetetlen a hosszú távú túlélésükhöz.
- A legitimitás nem a gazdasági sikerességből vagy törvényességből származik, bár összefügg mindkettővel.
- A legitimitás összefügg azzal, hogy a vállalat mennyire látható a társadalom számára (ez azt jelenti, hogy minél nagyobb a vállalat, annál magasabb a közösségi vizsgálódás szintje), és azzal, hogy milyen nagymértékben függ a társadalmi és a politikai támogatástól.

⁵¹ Max Weber: Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 1. Szociológiai kategóriáinak. KJK, Budapest, 1987, 58–64. o.

⁵² Anthony Emery – Michael Watson (2004): i. m. 747. o.

– A legitimitás *adományozott* állapot, amelyet mindig a szervezeten kívüliek irányítanak. Sokkal jobban észlelhető, amikor már hiányzik, mint amikor még jelen van.⁵³

Egyes írók – akiket *intézményi teoretikusként* lehetne minősíteni – munkái segítséget nyújthatnak a *legitimitás perspektívájához*. Paul J. DiMaggio és Walter W. Powell például *kényszerítő intézményi nyomást* javasol azokra a vállalatokra, amelyek kerülnek a törvényeket és szabályozásokat; kulturális vagy irányadó nyomást és példamutató nyomást ott, ahol az egyik szervezet felülkerekedik a többin.⁵⁴

John Scott azzal érvel, hogy a szervezeteknél különbözőképpen fejlődik ki a valóság észlelése, de hatással van rá a *külső környezet* a törvényeken, szabályozásokon és bíróságokon keresztül; de talán legfontosabb a *közösségi vélemény*.⁵⁵

Azok a szervezetek, amelyek azt állítják, hogy racionálisan viselkednek, gyakran nem objektív, hanem *szubjektív* döntéseket hoznak, de a viselkedésüket a racionalizálás mítoszával igazolják.⁵⁶

A szervezetek sokfajta *stratégiát* alkalmaznak, hogy kiaknázzák a kulturális környezetüket. Ezek lehetnek *anyag*i vagy *szimbolikus* jellegűek.

Az *anyag*i jellegű stratégia magában foglalja a szervezet céljainak, szerkezetének, folyamatainak vagy társadalmilag intézményesített szokásainak tényleges megváltoztatását, míg a *szimbolikus* jellegű stratégiák nem teszik lehetővé a szervezet működésének folytatását viselkedése és tevékenysége megváltoztatása nélkül.

Három *anyag*i jellegű stratégia létezik.

- az *ügynevezett feladatteljesítés*, amikor is a szervezet megváltoztatja céljait, feladatát, módszereit és tevékenységét, hogy alkalmazkodjon a társadalom elvárásaihoz;
- az *ügynevezett kényszerű hasonulás*, ahol a szervezetek egy evolúciós folyamat által összehangolják a szervezet értékeit a társadalom értékeivel, feloldozva hatékonyságukat a külső legitimitásért, mint egy *lőkhárítót* a kudarc ellen;
- az *ügynevezett társadalmilag intézményesített szokások átalakítása*, ahol valójában megváltozik a társadalom törvényességéről alkotott felfogása.⁵⁷

A lehetséges *szimbolikus jellegű stratégiák* közül a következőket kell említeni:

- a) megtevesztés,
- b) legitimitás támogatása,

53 Uo. 748. o.

54 Paul J. DiMaggio – Walter W. Powell: The iron cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields. *American Sociological Review*, vol. 48., Issue 2., 1983, p. 150.

55 John Scott: Rational Choice Theory. <http://privatewww.essex.ac.uk/~scottj/socscot7.htm>

56 Anthony Emery – Michael Watson (2004): i. m. 748. o.

57 Uo. 749. o.

- c) megtagadás,
- d) azonosulás olyan szimbólumokkal, amelyek legitimitást adnak,
- e) mentegődzés,
- f) bűnösség elismerése,
- g) kifogások és mentségek,
- h) kijátszás stb.

E stratégiák kombinálása alkalmas lehet a legitimitási rés megszüntetésére. A szimbolikus stratégiák nem csupán a legitimitással foglalkoznak, hanem *újrapozicionálják* a társadalom felfogását a *kockázatról*, anélkül hogy a tünetek jelenteknének.

Néhány stratégia a problémát *relativizáló*, *szépitő* megoldást⁵⁸ kínál: például „csökkentik” az olajszennyezés tüneteit; szűrőket szerelnek fel a káros gázokat kibocsátó ipari kéményekre (miközben a szennyezés forrása megmarad).

Ulrich Beck számára a *kockázat irányítása* a társadalomban szinonim a legitimitás irányításával. A törvényhozók meghatározhatják a szennyezés elfogadható szintjeit, de a legtöbb ilyen mérték csupán a „*szimbolikus méregtelenítés*” szerepét tölti be.⁵⁹

A környezetvédelmi törvények fejlődése

A fejlett nyugati demokráciákban az önálló *környezetvédelmi* törvények az 1970-es években jelentek meg.

A környezetvédelmi törvények azonban *nem statikus* jogi matériák, hanem folytonos *fejlődésben* lévő joganyagok, és – az egyre bővülő természettudományos ismeretekre figyelemmel is – nehéz lenne megállapítani milyen tartalmú legyen a „*környezetvédelmi mintatörvény*”.

Ezeket a nehézségeket még tovább növeli a törvényi szempontból igen csak összetett jelen felismerése.

58 Ulrich Beck: *A kockázattársadalom. Út egy másik modernitásba.* Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég Kiadó, Budapest, 2003, 55. o. „A modernizációs kockázatok korlátlan termelése nyomán folyamatosan, lépésről lépésre, néha katasztrofálisan kielezve – a Föld élhetetlenné tételének politikája folyik”; Suzanne Benn – Paul Brown – Andrea North-Samardzic: *A commentary on decision-making and organisational legitimacy in Risk Society.* *Journal of Environmental Management*, vol., 90., issue 4., 2009, pp. 1655–1656.

59 Anthony Emery – Michael Watson (2004): i. m. 749. o. Tsoukas esettanulmányként ajánlja a Shelli, Greenpeace-t és a Brent Spart érintő eseteket. Az ok, amely miatt ezekre az eseményekre esett a választás, hogy a Shell érintett volt egy szimbolikus jellegű stratégiában, hogy betömje a Greenpeace és a környezetvédők által előidézett legitimitációs hézagot.

Eric W. Orts szerint megdöbbentő a környezetvédelmi törvények és szabályozások mennyisége. Az Amerikai Egyesült Államokat tekintve – nem számolva az állami szabályzatokat és a „mindennapi” törvényeket – több mint száz önálló környezetvédelmi alapszabály van hatályban szövetségi szinten.⁶⁰ A hét fő központi környezetvédelmi alapszabály több mint ezer oldal. A vele járó rendelkezések több méter hosszan terülnek el a könyvespolcokon, és nem hazudunk, ha azt mondjuk, hogy *lehetetlen valakinek tudnia* az összes környezetvédelmi törvényt, még akkor is, ha a figyelme csak az Amerikai Egyesült Államok törvényére összpontosít.

Hasonló megállapítások tehetőek más demokratikus államok környezetvédelmi jogi szabályozására is.

A tárgykörben végzett kutatások azt az – egyébként nem meglepő – eredményt hozták, hogy viszonylag kevés kis- és középvállalkozásnak van információja a környezetvédelmi jogalkotásról.⁶¹

Ezt a *tudáshiányt* megerősíti a *bizonytalanság*, amelyet a végrehajtásért felelős hivatalnokok *széles körű diszkréciója* idéz elő.

Stephen Fineman Anglia és Wales környezetvédelmi hivatalának működését vizsgálva több tanulságos megállapítást tett. Véleménye szerint a helyszíni környezetvédelmi ellenőrök *bürokráciája* össze sem hasonlítható a weberi masszív szabályokkal⁶² és *szabványosított* eljárás móddal. Számos szubjektív elem zavarja (módosítja) a jogalkalmazás egységét például a környezetvédelmi ellenőrzés alá vont személy improvizációs vagy dramaturgiai képessége; az érzelem; valamint a *blóff* mértéke stb. Fineman szerint előfordul, hogy maguk a környezetvédelmi ellenőrök sem mindig tulajdonítanak nagy jelentőséget a jogszabályváltozásoknak.

A környezetvédelemmel kapcsolatos törvények *összetettsége* és *mennyisége* ellenére *önmagában a környezet szennyezése nem* minden esetben valósít meg *bűncselekményt*.

A környezetvédelmi szabályszegést gyakran akkor követik el, amikor megszegik az *előírt károsanyag-kibocsátási szinteket*.

Mivel ezeket a szinteket arra tervezték, hogy megóvják az emberi egészséget és a környezetet, ezért általában egy *elővigyázatossági szinten* határozzák meg őket, ez jóval az alatt a szint alatt van, ami jelentős kárt okozhatna vagy bűncselekményt valósítana meg.

A környezetvédelmi törvényeknél előfordul az is, hogy kissé *illuzórikusnak* mondható célokat tűznek ki. A jogalkotó igyekszik radikális változást előidézni az

60 Eric W. Orts: Reflexive Environmental Law. Northwestern University Law Review, vol. 89., no. 4., 1994–1995, p. 1240.

61 Anthony Emery – Michael Watson (2004): i. m. 749. o.

62 Max Weber: i. m. 225–232. o.

emberek viselkedésében, hogy *minimalizálja a környezet erózióját és az emberek egészségére ártalmas veszélyeket.* Kathleen F. Brickey példaként említi⁶³ az 1970-es amerikai tisztalevegő-törvényt: „Ahhoz hogy elérjük az ozonrétegnek megfelelő levegőminőséget a Los Angelest övező délvídeken [...] meg kellene tiltani az összes forgalmat, leállítani a fő üzleti tevékenységeket, valamint egyéb drákói kényszereket kellene kiróni a régió lakosságára és gazdasági életére [...] Az elérhetetlen célok kitűzésével a környezetvédelmi törvények rendkívül magas mércéket szabtak, és ezzel egyidejűleg megteremtették, hogy a szabályozott közösség képtelen legyen a teljesítésre.”

A környezetvédelmi törvények összetettek, és ha kikényszerítik őket, akkor a gazdaság *totális működési zavarait* idézhetik elő. Továbbá, mind a szervezetek, amelyeknek be kellene tartaniuk az efféle törvényeket, mind azok a végrehajtó testületek, amelyeknek kényszeríteniük kellene őket erre, nagyon keveset értenek abból, hogy mit is kívánnak tőlük. Hogyan reagáljanak akkor a szervezetek a környezetvédelmi törvényekre?

A szervezetek és a környezetvédelmi törvény

Érthető tehát, hogy sok szervezet *jól profitál a törvényhozás és a végrehajtó testületek között fennálló zűrzavarból, és antiszociális módon viselkedik, vagy úgy, mint a racionális szennyezők.*

A támogatást ehhez a szemléletmódhoz a *bírságok jelentéktelen szintjei* adják, amelyeket a környezetvédelmi törvényeket megszegőkre rónak ki, ami miatt a szennyezés *határköltése* alacsony marad.⁶⁴

Például 1992-ben Alan Race, egy billenőkocsi tulajdonosa ellen azután emeltek vádat, hogy hetvenezer tonna hulladékot rakodott le az észak-angliai Gortonban. Az ügyfelei harminc fontot fizettek fuvaronként. Manchester előljárói húsz font bírságot szabtak ki rá.

⁶³ Kathleen F. Brickey: *Environmental Crime at the Crossroads: The Intersection of Environmental and criminal law Theory.* Tulane Law Review, vol. 71., 1996–1997, pp. 499–500.

⁶⁴ Anthony Emery – Michael Watson (2004): i. m. 750. o. Az olyan egyének, mint Race, vélhetően úgy gondolják, hogy kívül esnek a közösség látóhatárán, és ezért közömbösen viszonyulnak a társadalmi törvényszerűséghez, de a cselekedeteik megegyeznek a racionális szennyező modellben lévővel. Amíg nem ítélték szabadságvesztésre, valószínű, hogy Race szennyezésből eredő hatásai számattevően meghaladta a bíróság által kivetett bírságot.

Racet, érthető módon, nem tartotta vissza a rá kiszabott büntetés. Folytatta a terület szennyezését, míg 1994 januárjában kilencvennap szabadságvesztésre ítélték.

Az ökobűnöző cégek azt remélik, hogy kívül esnek a közösség látóhatárán, és ezért nem kell tartaniuk a törvénytől.

Robert Stanley Jamest, a fiát, Simon Craig Jamest és lányát, Nicola Louise Jamest tízenegyszer ítélték el, a dél-walesi Barry melletti illegális szemét- és hulladéklerakó állomás üzemeltetése miatt. A cégüket további nyolc eset miatt ítélték el. Az érintett családtagok és a cégük megközelítőleg nyolcvanötezer fontot kapott azután, hogy több ezer tonna építési hulladékot hagytak lerakni a telkükön.

A rájuk kiszabott összes bírság 830 font volt. Úgy tűnik, hogy ez a magatartás nagyon megérte, és abszolút ésszerűnek nevezhető a racionális szennyező modell összefüggésében.

A bíróságok ítélkezési gyakorlata, úgy tűnik, *felbátorítja* a szervezeteket a környezetszennyezésre, a racionális szennyező szemléletnek megfelelően.

De Prez felhívja a figyelmet a környezetvédelmi vádak „szertartásos jelentéktelenségére”. Azt is állítja, hogy a vádlottak igyekeznek agresszív *stílus* alkalmazni a védekezéshez és a büntetés mértékének *leszállításához*. Ez a *szembesítő stílusú* védői képviselőt gyakran vezet a szennyezés hatásaival kapcsolatos tudományos és *technikai kérdések* vagy az eljáró környezetvédelmi hatóság által szolgáltatott *bizonyítékok megbízhatóságának* részletes vizsgálatához.⁶⁵

Bár De Prez perspektívája másfajta magyarázatot ad a szervezetek viselkedésére, a magyarázat a *legitimitás-elméletben* gyökeredzik.

Az általa hivatkozott elmélet erőteljesen állítja, hogy egyes szervezetek átadják magukat a *szimbolikus jellegű legitimitási stratégiáknak*, amely, mint láttuk, tartalmazza a megtévesztést és a cáfolást, valamint a törvényes viselkedés támogatását.

A helyzet az, hogy a legtöbb *laikus bírónak* nincsenek⁶⁶ megfelelő eszközei, hogy megbirkózzon az ilyen esetekkel, ez pedig megkönnyíti az efféle stratégiák kivitelezését. Az ítélkezésnek tehát sokkal kevésbé kellene engedékenynek lennie. Például az angol ítélkezési gyakorlat korábban ritkán szabta ki a törvény által ki-róható legmagasabb bírságot, és ez feljogosítja a szervezeteket, hogy a bírságra olyan jelként tekintsenek, amely azt mutatja, hogy az általuk elkövetett vétség jelentéktelen volt, és megpróbálják a legitimitációs rést a bűnösség beismerésével, men-tegetődzésekkel és kifogásokkal és szertartásos alkalmazkodással megszüntetni.

⁶⁵ Anthony Emery – Michael Watson (2004): i. m. 751. o.

⁶⁶ Ligeti Miklós: Veszélyeshulladék-bűncselekmények Magyarországon. Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestiensis De Rolando Eötvös Nominatae, tom. XII, 2004, 304. o.

A demokratikus jogrendszerekben valójában kevés konkrét adat van a szervezetek „engedetlenségéről”.⁶⁷ Ami bizonyos: a legtöbb szervezetet nem rettent el a környezetvédelmi bűncselekményekre kiszabható legnagyobb bírság.

A nagyvállalatok úgy jelennek meg, mint amelyek racionális szennyezőként viselkednek, valójában azonban a szimbolikus jellegű stratégiákat alkalmazzák.

Valójában a pozitivistá szemléletmód, ami a szervezetek megelőző viselkedés-módját hangsúlyozza, elhomályosítja a lényegét – a legtöbb szervezet betartja a törvényt. Mi kényszeríti őket erre, ha a bírság és a lebukás valószínűsége kicsi? Miért nem viselkednek mindannyian Alan Race-hez hasonló módon?

Azt feltételezem, hogy mivel az alacsony bírságok nem rettentik el a szervezeteket, ezért nem tudnak a racionális szennyező modellnek megfelelően viselkedni.

Emery és Watson véleményével egyetértve megállapítható, hogy azok a vállalatok, amelyek az anyagi jellegű stratégiákat követik, folyamatosan újrapozicionálják a szervezeti céljait, szerkezetüket és folyamataikat, a törvényes kereteken belül maradnak a felmerülő legitimitási részek felszámolásával.⁶⁸

A törvény végrehajtása: vizsgálati rendszerek

A környezeti károsító magatartások miatt induló büntetőeljárásokat többnyire a rendőrség vizsgálja ki, és a súlyos környezeti bűncselekmények feltételezett elkövetőit általában megvádolják.

A környezetvédelmi ellenőrök (felügyelők) azonban csak végső esetben veszik fontolóra a büntetőfeljelentés megtételét a nyomozó hatóságnál.

Jól dokumentálható tendencia van a szabályozó testületek részéről, hogy inkább a viszonylag jelentéktelenebb bűncselekmények elkövetőire koncentrálnak⁶⁹, és nem a sokkal súlyosabb bűncselekményeket elkövető nagyvállalatokra.⁷⁰

(Günter Heine és Christoph Ringelmann azt a szemléletes példát említi, miszerint valaki egy Mercedes-Benz személygépkocsi boldog tulajdonosa. Mint tulajdonosnak, tudnia kell, hogy az autó hidegben történő elindításakor nem az EU-irányelvek szerint működik, a dízelmotor kibocsátása ilyenkor meghaladja a motor változatlan forgási sebességénél mért együtthatóját, és ezzel megszegi a tanács-

⁶⁷ Derek Osbron: Some reflections on UK environment policy, 1970–1995. *Journal of Environmental Law*, vol. 9., no. 1., pp. 4–8.

⁶⁸ Anthony Emery – Michael Watson (2004): i. m. 752. o.

⁶⁹ Holé Katalin: A környezetvédelem büntetőjogi és közigazgatási jogi eszközei Európában. In: Gellér Balázs (szerk.): *Békés Imre* ünnepi kötet. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 2000, 178. o.

⁷⁰ Anthony Emery – Michael Watson (2004): i. m. 752. o.

nak a járművekben használt dízelmotorok szennyezőanyag-kibocsátása elleni intézkedésekre vonatkozó tagállami jogszabályok közelítéséről szóló 1972. augusztus 2-i 72/306/EGK irányelvét.

A Mercedes tulajdonosa tisztában van ezzel a ténnyel, mivel autószerelője pár nappal ezelőtt tájékoztatta erről, amikor az autóért ment a rutin szervizvizsgálat után.

Németországban innentől a tulajdonos már büntetőjogilag felelősségre vonható. Még inkább kiélezve a kérdést: nem válhatna-e így minden autótulajdonos való alá helyezhetővé? Az eredmény pedig: az Európai Unióban csupa környezeti bűnöző él?⁷¹⁾

A környezetvédelmi ellenőrök általában annak szentelik szűkös erőforrásaikat, hogy felkutassák és tanácsot adjanak az önkéntes teljesítőknek. A büntetőeljárások időigényesek és költségesek, haszontalan ellentéteket hoznak létre.

John C. Ruhnka és Heidi Boerstler szerint a szabályozó hatóságoknak buzdítaniuk kellene a vállalkozásokat arra, hogy működjenek együtt a környezetvédelmi szervekkel és tartsák be a környezeti (büntető) jogi előírásokat, mert a *büntető szemléletmód* csak rögzítené a szabályozó szervek és a vállalkozások közötti konfliktusos kapcsolatot.

A javaslatuk szerint az együttműködés sokkal hatásosabb eszköz az engedelmesség elérésére, mint a „nyílt sisakos” összetűzés.⁷²⁾

Megint csak beigazolódni látszik a nagy kriminológus, Cesare Beccaria híres kijelentése: „A bűncselekményeket jobb megelőzni, mint megbüntetni”.⁷³⁾

A törvény, legitimitás-elmélet és a gazdasági eredmények

Emery és Watson szerint a *nagyobb szervezetek* sokkal fontosabbnak érzik a *társadalom jóváhagyásának* szükségességét⁷⁴⁾, mint a kisebbek, vagy legalábbis rendelkezésükre állnak azok az eszközök, amelyekkel elhitetik a társadalommal, hogy a *társadalmi szerződés* keretein belül maradnak.

Mindamellett, még ha elfogadjuk is, hogy a *legitimitás-elmélet* jobban írja le a szervezetek magatartását, mint a *racióális szennyező modell*, gazdasági követ-

71 Günter Heine – Christoph Ringelmann: Towards an European Environmental Criminal Law – Problems and recommendations. In: Gál István László – Köhalmi László (szerk.): i. m. 52. o.

72 Anthony Emery – Michael Watson (2004): i. m. 753. o.

73 Földvári József: i. m. 43. o.

74 Fodor László: Integratív környezetjog az Európai Unióban és Magyarországon. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2000, 150–151. o.

kezményekkel jár, ha átadjuk magunkat egy olyan viselkedésmódnak, amely létrehozza és fenntartja a legitimitást. Ilyen lehet a megnövekedett összebevétel, folytonosság, bírósági perek elkerülése és a környezetvédelmi vizsgálatok elkerülése – a folyamat, amely nem ingyenes.

Számos oka lehet, hogy a szervezetek miért követnek mind *anyag*i, mind *szimbolikus* jellegű legitimációs stratégiákat, ezek legtöbbször azonban gazdasági eredménye van. Például bizonyítható, hogy a *gyenge környezeti teljesítményért* a cég részvényárának csökkenésével bünhődik, de ennek hasznos lehet a teljesítménynek a közzététele, mert segít megszüntetni vagy megelőzni a szervezetenél jelenlévő legitimitási rést.

Walter G. Blacconiere és Dennis M. Platten szerint azok a szervezetek, amelyek a pénzügyi jelentéseikben közzéteszik a környezetvédelmi információkat, sokkal jobban boldogulnak a pénzügyi piacokon egy esetleges környezetvédelmi katasztrófa után, mint azok, amelyek semennyi vagy kevesebb effajta információt tesznek közzé.⁷⁵

Sandra A. Waddock és Samuel B. Graves kutatása kimutatta, hogy *kapcsolat van a vállalat pénzügyi teljesítménye és a társadalmi teljesítménye között*. A kapcsolat olyan irányú, hogy az erős pénzügyi teljesítmény gondoskodik az erős társadalmi felelősség politikájáról. Ez azt jelenti, hogy a sikeres szervezetek sokkal szívesebben folytatják a környezetvédelmileg legitim tevékenységet, mint a kevésbé sikeresek.⁷⁶

Joseph H. Bragdon és John A. T. Martin kutatása megállapítja, hogy nincs „összeférhetetlenség a környezetvédelmi érény és a pénzügyi jutalmak között”.⁷⁷

Korábban sok szervezet vonakodott a környezetvédelmileg legitim tevékenységtől, mert félték attól, hogy azok ronthatják a külföldi versenyképességüket. Adam B. Jaffe és munkatársai kutatása bemutatta, hogy ez nem számít.⁷⁸

Érdekes nézőpontja az engedelmességnek, és illusztrálja a szervezetek összetettségét, olyan szituációhoz kötődik, amikor különböző részvényeseknek különböző a látásmódja a környezetvédelmi szokásokról.

Lehet például *kettősség a felső vezetés és a tulajdonosok vágyai között*.

Lehet, hogy a felső vezetők támogatnák a megfelelő környezetvédelmi gyakorlatok megvalósítását, de ez ütközhet a részvényesek *profitmaximalizálási* céljával.

⁷⁵ Anthony Emery – Michael Watson (2004): i. m. 754. o.

⁷⁶ Sandra A. Waddock – Samuel B. Graves: The Corporate Performance-Financial Performance Link. *Strategic Management Journal*, vol. 18., no. 4., 1997, pp. 314–315.

⁷⁷ Anthony Emery – Michael Watson (2004): i. m. 754. o.

⁷⁸ Adam B. Jaffe – Steven R. Peterson – Paul R. Portney – Robert N. Stavins: Environmental Regulation and the Competitiveness of U.S. Manufacturing: What Does the Evidence Tell Us? *Journal of Economic Literature*, vol. XXXIII., no. 1., 1995, pp. 157–159.

Peter A. Stanwick és Sarah D. Stanwick szerint sok esetben nem kifizetődő a vezérigazgató számára, ha zöld beállítottságú.⁷⁹

A jelenlegi klímaviszonyok között, amikor nagyrabecsülik a környezetvédelmi egyenességet (őszinteséget), egyes vezérigazgatók szembesülhetnek olyan felmerülő legítimitási résszel, amellyel nehéz boldogulni.

Am másrésztől – Cindy R. Alexander és Mark A. Cohen szerint – empirikus bizonyítékok támasztják alá azt az állítást, miszerint ahol a részvényesek figyelmének középpontjában a környezetvédelmi törvények betartása áll, és a felső vezetők is hasonlóan gondolkodnak, akkor a szervezet aligha fog szennyezni⁸⁰. Az ilyen esetekben bármilyen felmerülő legítimitási rés könnyen kezelhető.

Racionális szennyező – a rossz feltevés?

A környezetvédelmi szabályszegések gyakran véletlen baleset vagy a megelőző intézkedések elmulasztásának következményei és nem szándékoltt normaszegések, például az Egyesült Államokban és az Egyesült Királyságban is szerepet játszanak a káreseményeknél a bonyolult végrehajtási szabályok.

Finemann szerint a szervezetek messze nem úgy viselkednek, mint a racionális hazsonmaximalizálók, hanem együttműködnek a környezetvédelmi szabályozókkal.⁸¹

A racionális szennyező modell – mint matematikai megközelítés – azt mutatja, hogy matematikai módszerek is alkalmazhatók a bírság optimális szintjének megállapításához. Ez azonban téves feltevés, hiszen csak látszólag ad megoldást a jogalkotás számára, mivel a bírság mértéke messze van a káros környezetvédelmi következmények ellensúlyozásától.

Ha ezt alkalmazzák a bíróságokon, annak súlyos következményei lennének, amelyek működési zavarokat idéznének elő a gazdaságban. Ez azért van, mert a környezetszennyezés annak a törvényes tevékenységnek a mellékterméke, amivel a gazdasági jólét jár. Bár a kis szervezetek úgy gondolhatják, hogy a lebukás valószínűsége csekély, mégis könnyen a vádlottak padján találhatják magukat a jogi személyek környezet(védelm)i bűncselekmény elkövetésének vádjára miatt.

Visszatérve a korábbi – Emery és Watson által ajánlott – optimális bírságmegállapítási szisztémához: feltételezhetjük, hogy ha a nettó társadalmi költség százezer font és a valószínűség 0,1, akkor a szervezet egymillió fontos bírsággal

⁷⁹ Anthony Emery – Michael Watson (2004): i. m. 754. o.

⁸⁰ Cindy R. Alexander – Mark A. Cohen: Why do corporations become criminals? Owership, hidden actions, and crime as an agency cost. *Journal of Corporate Finance*, vol. 5. no. 1., 1999, pp. 31–32.

⁸¹ Anthony Emery – Michael Watson (2004): i. m. 755. o.

fog szembesülni. Ilyen bírság a gazdasági jólét közvetett veszteségével tönkreteti a szervezetet. Emellett azon szervezetek tulajdonosai és képviselői, amelyek nem képesek a bírságot megfizetni, könnyen börtönben találhatják magukat.

A XIX. század elején, amikor például Angliában halálbüntetést több mint kétszáz esetben szabhattak ki, a bíróságok gyakran vonakodtak a fővesztéssel járó szankció alkalmazásától.

A drákói büntetéseknek, amelyeket a környezetszennyezések elkövetőire vetnének ki, beláthatatlan gazdasági következményei lennének, és vélhetően a büntető igazságszolgáltatás is vonakodna a túlzottan szigorú – és főként hosszabb tartamú – szabadságvesztés vagy ahol még hatályban van, a halálbüntetés alkalmazásától.

A környezeti deliktumok szabályozási *alapproblémája*⁸², hogy nem létezik a környezetet, illetőleg a természetet nem károsító termelés, illetve a termelési folyamatok sok területén ma még csak lehetőség, a konkrét megoldás ismerete nélkül.⁸³

Látható tehát, hogy a gazdasági tevékenység természetes velejárója bizonyos fokú szennyezés, és a túlzott elrettentés büntetőpolitikájának súlyos gazdasági következményei lehetnek.

Ennek az állításnak az igazolására Cohen azt a szemléletes példát említi, amikor egy olajkiömlés okozásának „árát” (büntetési tétel) olyan magasra emeljük, hogy elrettentjük a szervezeteket az olajszállítás társadalmilag hasznos tevékenységétől. Nyilván azt sem akarjuk, hogy az olajszállítók többet költsenek az olajkiömlés megelőzésére, mint amennyi társadalmilag elvárta, mert egészen egyszerűen nem éri meg termelni, és abbahagyják az olajkitermelést, mindazonáltal a környezetbiztonsági előírásokra fittyet hányó cégek működésének lehetővé tétele sem szolgálja a közjót.

A probléma igazán a bűncselekmények szigorú szabályozásának alkalmazásával van az olyan véletlenszerű esetekre, mint az olajkiömlés, ahol maga az esemény *nem kontrollálható* teljesen sem a szervezet, sem pedig az alkalmazottai által.⁸⁴

Összegzés

A környezetvédelmi jogszabályok – mint említettem – viszonylag új és összetett joganyagot alkotnak.

82 Kóhalmi László: A környezet és a természet büntetőjogi védelmének néhány jogdogmatikai és jogpolitikai problémája. *Belügyi Szemle*, 2004/7–8., 191–192. o.

83 Tamás András: Büntetőjogi felelősség a környezetvédelmi törvények megszegéséért. In: Kéllényi Géza – Tamás András (szerk.): *A környezetvédelmi jogi szabályozás fejlesztésének egyes kérdései*. MTA Dunántúli Tudományos Intézet–Országos Környezetvédelmi és Természetvédelmi Hivatal, Pécs, 1980, 104. o.

84 Mark A. Cohen (1992): i. m. 1062. o.

Kísérletek történtek a környezeti bűncselekmények és a büntetések modellezésére, és ezeket a modelleket helyel-közzel alkalmazzák a környezetvédelmi jogszabályoknál.

Az általános megközelítés egy közgazdasági modell, a racionális szennyező modell használata, amely leírja a szervezetek környezetvédelmi törvényhez való reakcióját.

A racionális szennyező modell nem értékeltelen, de legjobb esetben is csak részleges magyarázatot adhat a szervezeti viselkedésre, és legrosszabb esetben helytelen előtétel a jogalkotáshoz.

Az igazi veszély, hogy a törvények olyan premisszákon alapulnak, amelyek szegyenbe hozzák a törvényalkotást.

A büntetőeljárás tűnik a végső eszköznek⁸⁵ – mivel a bíróságok kis kereskedelmi jelentőségűek – a nagy- és közepes méretű vállalatokkal szemben. Mindazonáltal a legtöbb szervezet törvénytisztelő, és meg kell magyaráznunk e viselkedésüket. Úgy gondolom, hogy jobban megérthetjük a vállalatok viselkedését a legitimitás modell magyarázó erején keresztül.

A társadalmi legitimitáció és a pozitív vállalati összkép utáni vágy nagyra értékelt szempontok. Talán nagyobb jelentőségűek, mint a pénzügyi bíróságok, amelyek kiszabását a bírók előírják.

Abból a célból, hogy e feltevést igazoljuk, további kutatás szükséges arról, miként viselkednek a szervezetek a környezetvédelmi (büntetőjogi) jogalkotással kapcsolatban. Bízom benne, hogy legalább részleges választ sikerült adni Cohen azt firtató kérdésére: „...miért tartják be a cégek a törvényt?”⁸⁶

IRODALOM

Adler, Freda – Mueller, Gerhard O. W. – Laufer, William S.: *Kriminológia.* Osiris Kiadó, Budapest, 2003

Alexander, Cindy R. – Cohen, Mark A.: Why do corporations become criminals? Owership, hidden actions, and crime as an agency cost. *Journal of Corporate Finance*, vol. 5., no. 1.

Arlen, Jennifer: The potentially perverse effects of corporate criminal liability. *Journal of Legal Studies*, June 1994

Bárd Károly – Gellér Balázs – Ligeti Katalin – Margitán Éva – Wiener A. Imre: *Büntetőjog Általános Rész.* KJK-Kerszöv Jogi és Üzleti Kiadó Kft., Budapest, 2002

Beck, Ulrich: *A kockázattársadalom. Út egy másik modernitásba.* Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég Kiadó, Budapest, 2003

85 Tilki Katalin: A környezetvédelmi büntetőjog szabályozása egyes európai országokban. In: Irk Ferenc (szerk.): *Kriminológiai Tanulmányok* 40. Országos Kriminológiai Intézet, Budapest, 2003, 206. o.

86 Mark A. Cohen (2000): i. m. 10251. o.

- Benn, Suzanne – Brown, Paul – North-Samardzic, Andrea:** A commentary on decision-making and organisational legitimacy in Risk Society. *Journal of Environmental Management*, vol., 90, issue 4, April 2009
- Blaskó Béla:** Magyar Büntetőjog Általános Rész. Harmadik, átdolgozott kiadás. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2007
- Brickey, Kathleen F.:** Environmental Crime at the Crossroads: The Intersection of Environmental and criminal law Theory. *Tulane Law Review*, vol. 71., 1996–1997
- Buchanan, James M.:** Piac, állam, alkotmányosság. KJK, Budapest, 1992
- Buday-Sántha Attila:** Környezetgazdálkodás. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2002
- Cohen, Mark A.:** Empirical Research on the Deterrent Effect of Environmental Monitoring and Enforcement. *The Environmental Law Reporter*, 4/2000.
- Cohen, Mark A.:** Environmental Crime and Punishment: Legal/Economic Theory and Empirical Evidence on Enforcement of Federal Environmental Statutes. *The Journal of Criminal Law & Criminology*, vol. 89., no. 4., 1992
- DiMaggio, Paul J. – Powell, Walter W.:** The iron cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields. *American Sociological Review*, vol. 48., Issue 2., 1983
- Diskant, Edward B.:** Comparative Corporate Criminal Liability: Exploring the Uniquely American Doctrine Through Comparative Criminal Procedure. *The Yale Law Journal*, October 2008
- Emery, Anthony – Watson, Michael:** Organizations and environmental crime – Legal and economic perspectives. *Managerial Auditing Journal*, vol. 19., no. 6., 2004
- Emery, Anthony R. T. – Watson, Michael:** Eco-auditing and environmental liability: an international perspective. *Managerial Auditing Journal*, vol. 18., no. 8., 2003
- Fantoly Zsaneft:** A jogi személyek büntetőjogi jogalanyiségének kérdésköre a holland és a francia jogban, tekintettel a küszöbönálló magyar szabályozásra. In: **Tóth Károly (szerk.):** Emlékkönyv dr. Szabó András egyetemi tanár 70. születésnapjára. JATE, Szeged, 1998, 135–147. o.
- Faure, Michael – Heine, Günter:** Criminal Enforcement of Environmental Law in the European Union. Kluwer Law International, Hague, 2005
- Fodor László:** Integratív környezetjog az Európai Unióban és Magyarországon. Bibo Kiadó, Miskolc, 2000
- Földvári József:** A büntetés tana. KJK, Budapest, 1970
- Földvári József:** Magyar Büntetőjog Általános rész. Osiris Kiadó, Budapest, 2003
- Gazdag László:** A közgazdaságtan alapjai. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2007
- Gazdag László:** Magyarország útváltása (avagy a rendszerváltás közgazdaságtana). Munkos Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2009
- Giddens, Anthony:** Szociológia. Osiris Kiadó, Budapest, 2002
- Görgényi Ilona:** Az Európai Unió elvárásai és a hazai fejlemények a környezet büntetőjogi védelem terén. In: **Fodor László (szerk.):** A környezetvédelmi szabályozás elmélete és gyakorlata. A környezetvédelmi jog és igazgatás hatékonyságának aktuális kérdései. Debreceni Konferenciák III. Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Debrecen, 2005, 101–124. o.
- Heine, Günter – Ringelmann, Christoph:** Towards an European Environmental Criminal Law – Problems and recommendations. In: **Gál István László – Kóhalmi László (szerk.):** Emlékkönyv Losonczy

István professzor halálának 25. évfordulójára. *Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata* 138., Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs, 2005, 44–56. o.

Heyne, Paul – Boettke, Peter J. – Prychitko, David L.: A közgazdasági gondolkodás alapjai. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2004

Hirschmann, Albert O.: Versengő nézetek a piaci társadalomról és egyéb új keletű írások. Jászöveg Műhely Kiadó, Budapest, 2000

Holé Katalin: A környezetvédelem büntetőjogi és közigazgatási jogi eszközei Európában. In: **Gellér Balázs (szerk.):** Békés Imre ünnepi kötet. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 2000, 178–190. o.

Jaffe, Adam B. – Peterson, Steven R. – Portney, Paul R. – Stavins, Robert N.: Environmental Regulation and the Competitiveness of U.S. Manufacturing: What Does the Evidence Tell Us? *Journal of Economic Literature*, vol. XXXIII., no. 1., 1995

Kerekes Sándor – Szlávik János: A környezeti menedzsment közgazdasági eszközei. Második, javított kiadás. KJK, Budapest, 1999

Korinek László: Irányzatok a kriminológiai gondolkodás fejlődésében. BM Kiadó, Budapest, 2003

Korinek László: Bűnözési elméletek. Duna Palota és Kiadó, Budapest, 2006

Kóhalmi László: A környezet és a természet büntetőjogi védelmének néhány jogdogmatikai és jogpolitikai problémája. *Belügyi Szemle*, 2004/7–8.

Kóhalmi László: A jogi személy büntetőjogi felelőssége. In: **Kondorosi Ferenc – Ligeti Katalin (szerk.):** Az európai büntetőjog kézikönyve. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2008, 649–660. o.

Kurtán Lajos: Közgazdaságtan. Eötvös Kiadó, Budapest, 2003

Ligeti Miklós: Veszélyeshulladék-bűncselekmények Magyarországon. *Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestiensis De Rolando Eötvös Nominatae*, tom. XII, 2004

Nagy Ferenc: A Magyar Büntetőjog Általános Része. Átdolgozott, bővített kiadás. Korona Kiadó, Budapest, 2004

Nagy Zoltán András: A jogi személy büntetőjogi felelősségét megállapító törvényről. *Jura*, 2009/1.

Ohnsorge-Szabó László: Ökológiai gazdaságtan és monetarizmus. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2003

Orts, Eric W.: Reflexive Environmental Law. *Northwestern University Law Review*, vol. 89., no. 4., 1994–1995

Osbron, Derek: Some reflections on UK environment policy, 1970–1995. *Journal of Environmental Law*, vol. 9., no. 1.

Otto, Haro: Unternehmensstrafe als interkulturelles Problem. In: **Gál István László – Kóhalmi László (szerk.):** i. m. 57–61. o.

Posner, Richard A.: An economic theory of the criminal law. *Columbia Law Review*, vol. 85., no. 6., 1985

Pusztai László: Gazdasági büntetőjog a változó társadalomban. In: **Pusztai László (szerk.):** II. Német–Magyar Büntetőjogi és Kriminológiai Kollokvium. KJK–OKKrt, Budapest, 1994, 125–145. o.

Samuelson, Paul A. – Nordhaus, William D.: Közgazdaságtan. KJK, Budapest, 1987

Scott, John: Rational Choice Theory. <http://privatewww.essex.ac.uk/~scottj/socscot7.htm>

- Smith, Adam:** A nemzetek gazdasága. KJK, Budapest, 1992
- Spence, David B.:** The Shadow of the Rational Polluter: Rethinking the Role of Rational Actor Models in Environmental Law. *California Law Review*, vol. 89., no. 4., 2001
- Szlávik János:** Fenntartható környezet- és erőforrás-gazdálkodás, KJK-Kerszöv, Budapest, 2005
- Tamás András:** Büntetőjogi felelősség a környezetvédelmi törvények megszegéséért. In: **Kilényi Géza – Tamás András (szerk.):** A környezetvédelmi jogi szabályozás fejlesztésének egyes kérdései. MTA Dunántúli Tudományos Intézet–Országos Környezetvédelmi és Természetvédelmi Hivatal, Pécs, 1980, 103–112. o.
- Tilki Katalin:** A környezetvédelmi büntetőjog szabályozása egyes európai országokban. In: **Irk Ferenc (szerk.):** Kriminológiai Tanulmányok, 40. Országos Kriminológiai Intézet, Budapest, 2003, 205–229. o.
- Varga Katalin:** Ökoadók versus büntetőjog. *Rendészeti Szemle*, 2006/11.
- Waddock, Sandra A. – Graves, Samuel B.:** The Corporate Performance-Financial Performance Link. *Strategic Management Journal*, vol. 18., no. 4., 1997
- Watson, Michael:** Environmental Offenses: the Reality of Environmental Crime. *Environmental Law Review*, vol. 7, 2005
- Weber, Max:** Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 1. Szociológiai kategóriákkal. KJK, Budapest, 1987
- Wiener A. Imre – Ligeti Katalin:** Felelősségtan. In: **Bárd Károly – Celler Balázs – Ligeti Katalin – Margitán Éva – Wiener A. Imre:** Büntetőjog Általános Rész. KJK-Kerszöv, Budapest, 2002, 57. o.
- Zinhaber Ferenc:** Bevezetés a közgazdaságtanba. Janus Pannonius Tudományegyetem Továbbképző Intézete, Pécs, 1995